

درنگی بر یک فهرست‌واره

● امید عدالت

نشریات دینی را با یک زاویه دید می‌توان به دو بخش نشریات تخصصی و نیمه تخصصی تقسیم کرد.

۱. نشریات تخصصی در این زمینه، مطبوعاتی هستند که کاملاً وقف پرداختن به موضوعات دینی شده‌اند، حال در زمینه و نوع و گرایش مجله به دینی بودن خود تصریح داشته باشند یا خیر. تأکید بر دینی و مذهبی بودن، و ذکر این گرایش در مرام یک نشریه، نشان از وفادار بودن گردانندگان آن جریده به گفتار پیشین خودشان است، و پرداختن تخصصی به موضوعات دینی در نشریه‌ای که از دینی بودن خود، ذکری به میان نیاورده، هرچند که نشان از شیوه‌ای غیر متعهدانه دارد، ولی از ارزش آن مطبوعه نمی‌کاهد، و آن را از فهرست مطبوعات دینی، خارج نمی‌سازد.

۲. مطبوعات نیمه تخصصی در این زمینه نیز به مطبوعاتی گفته می‌شود که بیشتر مطالب آن‌ها در موضوعات دینی است، خواه در گرایش‌های ذکر شده، بدان اشاره‌ای رفته باشد یا نه.

مطبوعات دینی را از دیدگاهی دیگر نیز می‌توان نگریست و از زاویه این نگاه به این بخش‌ها تقسیم کرد:

الف - نشریات دینی چاپ شده در کشور ایران:

۱. توسط ایرانیان و به زبان فارسی؛ همانند بیشتر مطبوعات؛
۲. توسط ایرانیان و به زبان‌های غیر فارسی؛
۳. توسط غیر ایرانیان و به زبان فارسی؛

- کوروش نوروزمرادی. راهنمای مطبوعات اسلامی، فهرستگان یک صدسال نشریه‌های ایران و ایرانیان، قم: دلیل ما، چاپ اول، زمستان ۱۳۸۲ش، ۴۸۵ صفحه، وزیری، شومیز.

و شب‌نامه‌های کتابخانه مجلس، پیام بهارستان، سال اول، شماره ۳.
۹. «نگذاریم که این واقعه تکرار شود؛ ویتربین‌های کمیک و تراژیک مطبوعات در کودتای مرداد ۳۲»، پیام بهارستان، سال دوم، مرداد ۱۳۸۱ش، شماره ۱۴.

تنظیم مطالب

نام نشریات، به ترتیب حروف الفبای زبان فارسی تنظیم یافته‌اند، و نام نشریات غیر فارسی نیز به زبان فارسی، آوانویسی شده، و آن‌گاه «در ترتیب الفبایی خود قرار گرفته است».^۲
در مطبوعاتی که نام عربی داشته‌اند، «ال» که در ابتدای کلمه آمده، محاسبه نشده، و پیش‌وندهایی همانند خبرنامه و... پس از عنوان قرار گرفته است؛ به عنوان نمونه، روزنامه شیخ فضل‌الله را نه در حرف «ر» و در ذیل این عنوان که در زیر عنوان «شیخ فضل‌الله، روزنامه»، و در حرف «ش» باید جست‌وجو کرد.^۳

اطلاعات ارائه شده در ذیل ۸۸۷ عنوان نشریه فهرست شده در کتاب حاضر، به ترتیب شامل این موارد شده است:

۱. نوع
۲. نام صاحب امتیاز
۳. نام مدیر مسئول
۴. نام سردبیر
۵. نام مؤسس
۶. نام اعضای تحریریه و پدیدآورندگان
۷. وابستگی به شرکت‌ها، مؤسسات، ارگان‌ها، جمعیت‌ها، گروه‌ها و احزاب
۸. فاصله انتشار و روز چاپ
۹. تاریخ نشر
۱۰. قطع و اندازه
۱۱. تعداد صفحات
۱۲. تاریخ صدور مجوز
۱۳. زبان
۱۴. شماره استاندارد بین‌المللی نشریه (شابن)^۴
۱۵. نشانی و تلفن محل نشر و مکان اداره
۱۶. قیمت تک‌شماره به ریال
۱۷. موجودی‌ها
۱۸. ذکر منابع

۴. توسط غیر ایرانیان و به زبان‌های غیر فارسی.
- ب – نشریات دینی چاپ شده در خارج از کشور ایران:
۵. توسط ایرانیان و به زبان فارسی؛ همانند بیشتر مطبوعات گروه‌های مخالف رژیم در دوره پیش از انقلاب ۵۷ و جراید منتشره از سوی انجمن‌های اسلامی دانش‌جویان مقیم خارج؛
۶. توسط ایرانیان، و به زبان‌های غیر فارسی؛
۷. توسط غیر ایرانیان و به زبان فارسی؛
۸. توسط غیر ایرانیان و به زبان‌های غیر فارسی؛
- در کتاب پیش رو همه مواردی که در تقسیم‌بندی نخست، گنجانیده می‌شوند، آمده است، و هم‌چنین شامل موارد چهارگانه بخش «الف» از تقسیم‌بندی دوم، و موارد اول و دوم و سوم از بخش «ب» مربوط به تقسیم‌بندی دوم شده است.

گردآورنده کتاب

- کوروش نوروزمرادی متولد سال ۱۳۵۰ خورشیدی، عضو هیأت تحریریه نشریه داخلی پیام بهارستان، دبیر بخش نشریات ادواری در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که پیش‌تر از او این مقالات را خوانده‌ایم:
۱. «حکایت تحصن، قصه متحصنین یا تحلیل نشریه روحانیون متحصن»، پیام بهارستان، سال دوم، بهمن ۱۳۸۰ش، شماره ۹.
 ۲. «خشه و پی‌آمدهای آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، پیام بهارستان، سال اول، مرداد و شهریور ۱۳۸۰ش، شماره ۵.
 ۳. «کتب و جراید ایرانی، در نخستین رویارویی با تمدن غرب»، پیام بهارستان، سال دوم، ۱۳۸۱ش، شماره ۱۰.
 ۴. «گفت‌وگو با دکتر ابوالقاسم نقیبه، رئیس کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپه سالار)»، پیام بهارستان، سال سوم، اسفند ۱۳۸۱ش، شماره ۲۱.
 ۵. «مآخذشناسی مطبوعات ورزشی ایران»، پیام بهارستان، سال دوم، خرداد ۱۳۸۱ش، شماره ۱۲.
 ۶. «مآخذشناسی و کرونولوژی مطبوعات تخصصی زنان ایران»، پیام بهارستان، سال اول، شماره ۸.
 ۷. «محمد رمضانی، پدر کتاب ایران»، پیام بهارستان، سال اول، شماره ۲.
 ۸. «نشریات ادواری و شب‌نامه‌ها؛ مقدمه‌ای بر نشریات ادواری

روشن است که این آگاهی‌های هیجده‌گانه، در مورد همهٔ عنوان‌ها ذکر نشده‌اند، و در ذیل هر عنوان، تنها به تعدادی از آن‌ها دست می‌یابیم.

گسترهٔ زبانی

با مطالعهٔ کتاب حاضر از تعداد مطبوعات دینی انتشار یافته به زبان‌های دیگر جهان آگاه می‌شویم، و در نتیجهٔ جست‌وجو به این نتایج می‌رسیم:

۱. آلمانی، ۱ عنوان
۲. اردو، ۹ عنوان
۳. اسپانیولی، ۱۶ عنوان
۴. انگلیسی، عنوان
۵. ترکی، ۳ عنوان
۶. عربی، ۴۰ عنوان
۷. فرانسه، ۱ عنوان
۸. کردی، ۵ عنوان
۹. لهستانی، ۱ عنوان
۱۰. هوسپایی، ۱ عنوان

موجودی‌ها

نام آرشیوهای کتابخانه‌ها و مؤسساتی که دوره‌هایی از هر نشریه در آن‌ها یافت می‌شود:

۱. کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی
۲. کتابخانهٔ عمومی ابن مسکویه اصفهان^۵
۳. کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی
۴. کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی^۶
۵. کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران^۷
۶. کتابخانهٔ مرکزی فارس (کتابخانهٔ عمومی شهید دست‌غیب)^۸
۷. کتابخانهٔ ملی تهران^۹

ذکر منابع

در این بخش، تنها سرشناسهٔ نام پدیدآورندهٔ هر منبع ذکر شده و متأسفانه مشخص نشده است که آن منبع، از موجودی نشریه در کتابخانه خیر می‌دهد یا دربارهٔ جریده، مطلبی دارد. هم‌چنین مشخص نشده که کدام‌یک از شماره‌های نشریه در هر

آرشیو موجود است، و دوره‌های کامل جراید در کجاها نگاه‌داری می‌شوند.

ویرایش کلی

حروف چینی و صفحه‌آرایی، بسیار ضعیف و چشم‌آزار است. آیا کتابی این چنین که در موضوع مآخذشناسی، و آن هم انتشار یافته به مناسبت جشنواره است، و به این دو جهت، تجدید چاپ آن نیز برای زمانی دراز صورت نخواهد گرفت، شایستهٔ هیأتی چشم‌آزار بود؟ صفحه‌آرایی و صفحه‌پردازی، به صورت کاملاً غیر تخصصی صورت پذیرفته، و فونت‌ها مناسبت با یکدیگر ندارند، انتخاب نامناسب محیط کار برای واژه‌نگاری، موجب شده که «تای» مربوطه در کلمات عربی^{۱۰} به صورت «های» غیر ملفوظ درآید.

نمایه‌ها

فهرست‌های پایانی و نمایه‌ها به جای آن که با فونت ریزتر و با فاصلهٔ سطرهای کم‌تری باشند، با حروف بسیار درشت و فاصله‌های بسیار از یکدیگر آمده‌اند، به این ترتیب:

۱. «فهرست عناوین مطبوعات اسلامی»^{۱۱} که با آثار جم آغاز شده، و به یاوران انقلاب ختم می‌شود. با توجه به آن که عنوان‌های فهرست شده در متن کتاب، ترتیب الفبایی داشته‌اند، این فهرست، زاید و بی‌فایده است. دست کم جای آن بود که در برابر هر عنوان، به شمارهٔ صفحات، ارجاع داده شده، و یا فهرست مطبوعات دینی خارج از لیست الفبایی متن، در این جا ادغام می‌شد.
۲. «کرونولوژی مطبوعات اسلامی»^{۱۲} که با انتشار الاسلام در سال ۱۳۲۰ قمری مطابق با ۱۲۸۱ خورشیدی آغاز شده، و با چاپ خبرنامهٔ کنگرهٔ بزرگداشت حضرت عبدالعظیم حسنی در سال ۱۳۸۲ش پایان می‌پذیرد. این تاریخ فهرست‌وار، باید در آغاز کتاب درج می‌شد، علاوه بر آن که به خاطر دست نیافتن بر تعدادی از مطبوعات دینی، ناقص مانده است و به صفحات و یا شماره‌های عنوان‌ها ارجاع ندارد.
۳. «نمایهٔ نام کسان»^{۱۳} به شمارهٔ عنوان‌ها ارجاع داده شده است.

۴. «نمایهٔ مراکز، مؤسسات و احزاب ناشر»^{۱۴} به شمارهٔ عنوان‌ها ارجاع داده شده است. باید در ذیل هر مرکز، نام نشریه‌ای هم که توسط آن انتشار یافته نیز درج می‌شد تا فایده‌ای افزون تر داشته باشد.
۵. «نمایهٔ شهرها و کشورها»^{۱۵} که در واقع، نام مطبوعات به تفکیک

انجمن اخوت^{۴۰} که در ۲۰ شعبان ۱۳۲۳ ق. در تهران به چاپ رسید^{۴۱}، یادی نشده است.^{۴۲}

۷. از نخستین نشریه دینی به نام اسلامی مجلس کلکته یا روی داد در این فهرست، خبری نیست.^{۴۳}

۸. از نشریه قانون که اکنون ثابت گشته که در شمار مطبوعات دینی می‌گنجد^{۴۴}، خبری نیست.

۹. از نیر اعظم که به دست عبدالوهاب معین‌العلمای اصفهانی^{۴۵} در دوازدهم رمضان ۱۳۲۵ قمری چاپ شده،^{۴۶} اثری به چشم نمی‌خورد.^{۴۷}

۱۰. باید به ادامه داشتن و یا تعطیلی نشریات، اشاره می‌شد.

۱۱. تاریخ انتشار نخستین شماره از هر نشریه، و به عبارتی تاریخ تأسیس هر جریده، مشخص نشده است.

۱۲. تجدید چاپ و افسس نشریاتی همانند روزنامه شیخ فضل‌الله نوری، که در سال‌های اخیر توسط برخی از ناشران انجام پذیرفته را نیاورده است.

۱۳. تصویر نشریات در برابر هر عنوان، و یا دست‌کم تصاویر برخی از مهم‌ترین مطبوعات اسلامی در پایان کتاب، خالی از لطف نبود.

۱۴. تغییر قطع‌ها و تحولات کمی را نوشته است؛ همانند فصل‌نامه پانزده خرداد که از قطع رحلی به وزیری تغییر یافته است.

۱۵. مجله جده چاپ اصفهان، وابسته به مدرسه جده بزرگ راندارد.

۱۶. مجله محراب چاپ اصفهان که ویژه ائمه جماعات و نشریه‌ای مذهبی است را ندارد.

شیوه‌نامه

تکیه تنها بر منابع، تا بدان جا پیش رفته که کتاب حاضر را به درهم‌کردی ناشیانه از منابع تبدیل کرده، و چیز زیادی به دست نمی‌دهد؛ یا برای خواننده این پرسش پیش می‌آید که آیا مثلاً از نشریه مجموعه رسایل خطی منتشره از سوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره‌ای موجود نیست؟^{۴۸} آیا ذکر تعداد صفحات برای ماهنامه‌ها، دو ماهنامه‌ها، هفته‌نامه‌ها و فصل‌نامه‌ها کار درستی است، در حالی که هیچ مجله‌ای تعداد صفحات ثابت ندارد؟

در عوض، مشخص نکرده است که چند شماره از هر نشریه چاپ

مکان انتشار است؛ ولی به صفحات و یا شماره‌های عنوان‌ها ارجاع ندارد.

۶. «فهرست مطبوعات اسلامی غیر فارسی زبان»^{۱۶} که در حقیقت، نام مطبوعات به تفکیک زبان است، ولی نام زبان‌ها از ترتیب الفبایی برخوردار نیستند و به صفحات و یا شماره‌های عنوان‌ها ارجاع ندارد.

۷. «منابع و مأخذ»^{۱۷} مجموعاً شصت و هشت جلد کتاب به زبان فارسی، در قالب کتاب، مقاله، لوح فشرده (سی دی).

غلط‌ها

به جز برهم‌ریختگی‌های حروفی بسیار در صفحات^{۱۸}، به اغلاط فراوانی نیز برخوردیم که شماری از آن‌ها ذکر می‌شود:

۱. «حسیز»،^{۱۹} به جای: حسین

۲. «شانچی»،^{۲۰} به جای: شانه‌چی

۳. در کلمات عربی، «-ة»^{۲۱} به صورت «-ه»^{۲۲}

۴. «روستا گالگش»،^{۲۳} به جای: روستای گالگش

۵. «بین الملل»،^{۲۴} به جای: بین‌المللی

۶. «ناجی اصفهان»،^{۲۵} به جای: ناجی اصفهانی

۷. «زاده‌وش»،^{۲۶} به جای: زاده‌وش

۸. «حسنیویا»،^{۲۷} به جای: حسن پویا

۹. «ارتش ج ۱۰۱»،^{۲۸} به جای: ارتش ج. ا. ا. که مخفف عبارت

ارتش جمهوری اسلامی ایران است.

کموها

۱. آوانگاری لاتین عنوان نشریات - که معمولاً در پشت جلد مجلات فارسی به چشم می‌آید، گاه درج شده،^{۲۹} و گاه نیامده است.

۲. از خورشید خاور نشریه دینی چاپ ۱۳۲۶ قمری^{۳۰} در عشق‌آباد ترکستان^{۳۱}، یادی نشده است.^{۳۲}

۳. از دو هفته‌نامه عروة الوثقی وابسته به حزب جمهوری که در سال ۱۳۵۸ ش. فعالیت داشته یاد شده،^{۳۳} ولی به عروة الوثقی چاپ ۱۳۲۵ قمری^{۳۴} در تهران^{۳۵} که به مدیریت جواد تهرانی و با مطالب دینی و شعارهای مذهبی بوده، نپرداخته است.^{۳۶}

۴. از سیاست‌ها و تغییر اعضای هیأت تحریریه و گردانندگان، خبری نیست.

۵. از شهر آشوب^{۳۷} منتشره در سال ۱۳۲۵ ق. نامی نمی‌یابیم.

۶. از نشریه دینی و عرفانی مجموعه اخلاق^{۳۹} ناشر افکار

شده است، و چه شماره‌هایی از آن در کتابخانه‌ها وجود دارد.

شتاب‌زدگی در کار موجب آمده است که بسیاری از نشریات^{۴۹} در ترتیب الفبایی کتاب درج نشده، و در سیاهه جداگانه و کم‌فایده‌ای در پایان کتاب بیایند.^{۵۰} گرد آورنده از این نشریات در زیر عنوان نشریات دیده نشده یاد می‌کند، ولی از آن غافل است که مگر بقیه جراید را دیده و فهرست کرده، و یا به نقل از منابع، بدان‌ها پرداخته است؟

توضیحات

در یادداشت‌ها و توضیحاتی که گاه در ذیل هر نشریه آمده، آن چنان مطالب کم‌فایده و یا اشتباهی ذکر شده که به کلی خواننده را از صرافت استفاده از کتاب می‌اندازد؛ برای نمونه، در ذیل ماه‌نامه دینی الاسلام چاپ اصفهان چنین می‌خوانیم:

«مخصوص درج مذاکرات و مباحثات داعی الاسلام با مبلغان مسیحی است. مجله دعوت الاسلام چاپ بمبئی، نوعی مقدمه این نشریه می‌باشد».^{۵۱}

خواننده می‌داند که الاسلام نخستین نشریه دینی چاپ ایران است که در سال ۱۲۸۱ خورشیدی برابر با ۱۳۲۰ قمری انتشار یافته،^{۵۲} و دعوت الاسلام پس از تعطیلی الاسلام و به تاریخ ۱۳۲۴ قمری تازه از چاپ خارج شده است^{۵۳}، و بنابراین نمی‌تواند مقدمه‌ای برای نشریه‌ای باشد که پیش از خود به چاپ رسیده. مطلب درست، آن است که دعوت الاسلام مقدمه‌ای برای الاسلام چاپ شیراز به سردبیری محسن فقیه شیرازی است.^{۵۴}

نشریات نامربوط

نام مطبوعات بسیاری که در زمینه‌های مختلف و گاه با گرایش کاملاً تخصصی هستند، در شمار نشریات دینی به چشم می‌آید و این نقیصه بزرگ، البته ناشی از این علت‌ها است:

۱. شتاب‌زدگی در پژوهش و گردآوری مواد.

۲. تکیه بر منابعی همچون لوح فشرده (سی دی)^{۵۵} فهرست نشریات اداره کل مطبوعات داخلی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است که به کوشش محمد گل‌پریان و حسن احمدوند تهیه شده است.

۳. علاقه به افزودن بر شمار مدخل‌ها و عناوین نشریات دینی.

۴. استخراج عنوان‌ها تنها با در نظر داشتن نام مذهبی آن‌ها و گرداندگان‌شان و وابستگی آن‌ها به نهادهای انقلابی.

حاصل چنین کاری هم، این شده که به موارد نادرستی همانند

نمونه‌های زیر باز می‌خوریم:

۱. نهال انقلاب نشریه‌ای فرهنگی است، و آن هم برای گروه‌های سنی کودکان و نوجوانان.^{۵۶}

۲. آیا آینه میراث که نشریه‌ای ویژه نسخه‌شناسی است، باید در فهرست نشریات دینی می‌آید؟^{۵۷}

۳. آیا سروش بانوان نشریه فرهنگی و اجتماعی ویژه بانوان، دینی محسوب می‌شود؟^{۵۸}

۴. آیا مجلس و پژوهش نشریه‌ای دینی است؟^{۵۹}

۵. آیا مجله ادبی نشر دانش تنها بدان جهت که از سوی سازمان آموزش انقلاب اسلامی انتشار می‌یافته، در شمار نشریات دینی می‌گنجد؟^{۶۰}

۶. مجلات سلام بچه‌ها^{۶۱} و پوپک^{۶۲} که به ترتیب ویژه نوجوانان و کودکان هستند، تنها به خاطر آن که از سوی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم انتشار می‌یابند، در فهرست نشریه‌های دینی درج شده‌اند.

۷. سروش جوان نشریه‌ای فرهنگی و مربوط به ادبیات داستانی است، ولی با این حال از آن به عنوان نشریه‌ای دینی نام برده می‌شود!^{۶۳}

پانویس‌ها:

۱. هفته‌نامه کتاب هفته، چهارشنبه ۸/۸/۱۳۸۱، شماره ۸۹، ص ۵.

۲. نوروزمرادی، کورش. راهنمای مطبوعات اسلامی، ص ۴.

۳. همان، ص ۱۹۰، ش ۴۹۷.

۴. ISBN.

۵. بر اساس: نوری اصفهانی، فروغ الزمان. فهرست نشریات موجود در کتابخانه عمومی ابن مسکویه اصفهان، اصفهان: نقش مانا، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.

۶. بر اساس: اسماعیل پورقوچانی، رمضان علی، فهرست روزنامه‌های موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس، ۱۳۶۴ ش، و هم‌چنین: فهرست مجلات موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس، چاپ اول، ۱۳۶۱.

۷. بر اساس: سلطانی، مرتضی. فهرست روزنامه‌های فارسی، در مجموعه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول ۱۳۵۴ ش.

۸. بر اساس: سودبخش، لیل. فهرست نشریات ادواری در کتابخانه مرکزی فارس، شیراز: اداره فرهنگ و ارشاد فارس، چاپ اول ۱۳۶۸ ش، و هم‌چنین: مقدم، خلیل. فهرست روزنامه‌های موجود در کتابخانه مرکزی فارس، شیراز: اداره فرهنگ و ارشاد فارس، چاپ اول، ۱۳۷۷.

۹. براساس: سرتیپ‌زاده، بیژن و کبری خدایپرست. فهرست مجله‌های موجود در کتابخانه ملی ایران، تهران: وزارت فرهنگ و هنر، چاپ اول ۱۳۵۷ش؛ خدایپرست، کبری و فاطمه خورشیدی، فهرست روزنامه‌های موجود در کتابخانه ملی ایران، تهران: کتابخانه ملی، چاپ اول ۱۳۶۳ش.
۱۰. «-ة» و «ة».
۱۱. همان، ص ۳۳۹ - ۳۵۵.
۱۲. همان، ص ۳۵۶ - ۳۸۸.
۱۳. همان، ص ۳۸۹ - ۴۳۳.
۱۴. همان، ص ۴۳۴ - ۴۵۸.
۱۵. همان، ص ۴۵۹ - ۴۷۶.
۱۶. همان، ص ۴۷۷ - ۴۷۸.
۱۷. همان، ص ۴۷۹ - ۴۸۵.
۱۸. نوروزمرادی، کورش، راهنمای مطبوعات اسلامی، ص ۲۲۵.
۱۹. همان، ص ۴۰۴.
۲۰. همان، ص ۴۲۵.
۲۱. تای مربوطه.
۲۲. در بیشتر صفحات و در تعداد زیادی از عنوان‌ها.
۲۳. همان، ص ۳۱۵.
۲۴. همان، ص ۱۳۰.
۲۵. همان، ص ۱۷۲.
۲۶. همان، ص ۱۲۷.
۲۷. همان، ص ۴۰۰.
۲۸. همان، ص ۱۷۲.
۲۹. از جمله: ص ۲۸۶، ۷۶۳.
۳۰. برزین، مسعود. شناسنامه مطبوعات ایران، تهران: بهجت، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۱ش؛ ص ۱۷۶.
۳۱. صدر هاشمی، سیدمحمد. تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: [بی‌نا]، چاپ اول ۱۳۲۸ - ۱۳۳۲ش، ج ۲، ص ۵۲۰، ص ۲۵۷ - ۲۵۸.
۳۲. زاده‌هوش، محمدرضا. «خورشید خاور؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۱۲)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۷۲، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۹، چهارشنبه ۱۳۸۲/۱۰/۲۴، ص ۶.
۳۳. نوروزمرادی، کورش. راهنمای مطبوعات اسلامی، ص ۲۰۸ - ۲۰۹، ش ۵۴۷.
۳۴. صدر هاشمی، سیدمحمد. تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۴، ص ۱۷، ش ۷۹۶.
۳۵. برزین، مسعود. شناسنامه مطبوعات ایران، ص ۲۹۱.
۳۶. رابینو، صورت جراید ایران، ش ۱۵۰؛ زاده‌هوش، محمدرضا، «تدین؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۹)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۴۳، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۴، چهارشنبه ۱۳۸۲/۹/۱۹، ص ۶.
۳۷. فصل‌نامه بخارا، سال اول، مهر و آبان ۱۳۷۷ش، ش ۲، ص ۲۹۱.
۳۸. زاده‌هوش، محمدرضا. «بدایع‌نگاری الکمال؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۱۱)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۶۶، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۸، چهارشنبه ۱۳۸۲/۱۰/۱۷، ص ۶.
۳۹. عنوان این نشریه، گاه به صورت نادرست: «مجمع الاخلاق» هم در منابع آمده است.
۴۰. برزین، مسعود، شناسنامه مطبوعات ایران، ص ۳۵۶.
۴۱. صدر هاشمی، سیدمحمد. تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۴، ص ۱۹۰ - ۱۹۱، ش ۹۸۴.
۴۲. زاده‌هوش، محمدرضا. «چندی چون آفتاب زمستان؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۷)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۲۷، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۲، چهارشنبه ۱۳۸۲/۸/۲۸، ص ۶.
۴۳. زاده‌هوش، محمدرضا. «روی‌داد؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۴)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۱۷، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۰، چهارشنبه ۱۳۸۲/۸/۱۴، ص ۶.
۴۴. زاده‌هوش، محمدرضا. «جریده قانون؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۵)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۲۳، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۱، چهارشنبه ۱۳۸۲/۸/۲۱، ص ۶.
۴۵. صدر هاشمی، سیدمحمد. تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۴، ش ۱۱۵، ص ۳۲۵ - ۳۲۷.
۴۶. برزین، مسعود. شناسنامه مطبوعات ایران، ص ۴۱۸.
۴۷. زاده‌هوش، محمدرضا. «نیر اعظم؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۱۰)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۵۴، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۱۶، چهارشنبه ۱۳۸۲/۱۰/۳، ص ۶.
۴۸. نوروزمرادی، کورش. راهنمای مطبوعات اسلامی، ص ۲۶۳.
۴۹. مجموعاً هشتاد و یک نشریه.
۵۰. نوروزمرادی، راهنمای مطبوعات اسلامی، ص ۳۳۲ - ۳۳۸.
۵۱. همان، ص ۲۶.
۵۲. زاده‌هوش، محمدرضا. «ارگان انجمن صفاخانه؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۲)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۰۵، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۰۸، چهارشنبه ۱۳۸۲/۷/۳۰، ص ۶.
۵۳. برای بررسی جامعی درباره این نشریه، بنگرید به: زاده‌هوش، محمدرضا. «دو هفته‌نامه دعوة الاسلام؛ تاریخ تحلیلی مطبوعات دینی (۳)»، روزنامه جوان، ص ۵، ش ۱۳۱۱، ویژه‌نامه فرهنگ و اندیشه، ش ۲۰۹، چهارشنبه ۱۳۸۲/۸/۷، ص ۶ و ۸.
۵۴. سه روزنامه زیر عنوان «الاسلام» رویت شده است.
۵۵. نوروزمرادی، کورش. راهنمای مطبوعات اسلامی، ص ۳۱۰، ش ۸۳۱.
۵۶. همان، ص ۱۲ - ۱۳، ش ۱۵.
۵۷. همان، ص ۱۷۳، ش ۴۵۱.
۵۸. همان، ص ۲۶۲، ش ۶۹۷.
۵۹. همان، ص ۳۰۰ - ۳۰۱، ش ۸۰۶.
۶۰. همان، ص ۷۷، ش ۱۹۰.
۶۱. همان، ص ۱۷۴ - ۱۷۵، ش ۴۵۶.
۶۲. همان، ص ۱۷۳، ش ۴۵۲.